

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

4ο διεθνές επιστημονικό συνέδριο

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΗΜΕΡΑ:

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Αθήνα, 10-11 Νοεμβρίου 2011

**Η ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΑΠΟΦΟΙΤΩΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ: ΜΙΑ ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ**

Φωτεινή Κουγιουμουτζάκη και Αγλαΐα Καλαματιανού

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη: Το ζήτημα της ικανοποίησης από τις σπουδές αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και οι παράγοντες που εμπλέκονται, αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης με αυξανόμενο ενδιαφέρον στη διεθνή βιβλιογραφία στο πλαίσιο της χρησιμότητας του στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα καθώς μπορεί να αναδείξει τα πλεονεκτήματά τους και να υποδείξει τομείς που χρήζουν βελτίωσης. Στην παρούσα εργασία οριοθετείται καταρχήν αυτό το ζήτημα με βάση τα βιβλιογραφικά δεδομένα και κατόπιν εξετάζεται εμπειρικά σε πτυχιούχους κοινωνικών επιστημών του Παντείου Πανεπιστημίου. Ειδικότερα, δίνονται και σχολιάζονται αποτελέσματα για το βαθμό ικανοποίησης των πτυχιούχων και για τους παράγοντες που σχετίζονται και αφορούν σε ατομικά, εκπαιδευτικά και ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά. Αποδεικνύεται ότι κατά πλειοψηφία οι εξεταζόμενοι πτυχιούχοι είναι ικανοποιημένοι από τις σπουδές τους ενώ οι πλέον σημαντικοί παράγοντες που συνδέονται με την ικανοποίηση είναι το αντικείμενο σπουδών, η επιθυμία σπουδής του αντικειμένου, οι αντιλήψεις των αποφοίτων για το πρόγραμμα σπουδών καθώς και η επαγγελματική τους αποκατάσταση.

1. Εισαγωγή

Το ζήτημα της *ικανοποίησης των φοιτητών από τις σπουδές τους* και οι παράγοντες που εμπλέκονται, έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών τα τελευταία χρόνια κυρίως στο πλαίσιο της σύνδεσής του με το ευρύτερο θέμα της αξιολόγησης των ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (βλ. μεταξύ άλλων, Hearn, 1985, Hill, 1995, Hartman and Schmidt, 1995, Aldridge and Rowley, 1998, Thomas and Galambos, 2004, Garcia-Aracil, 2009). Η *ικανοποίηση από τις σπουδές* αποτελεί ένα σημαντικό δείκτη μέτρησης της αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας αυτών των ιδρυμάτων δεδομένης της διαρκώς αυξανόμενης πίεσης που δέχονται για βελτίωση της ποιότητας των υπηρεσιών που παρέχουν (π.χ. Hearn, 1985, Hartman and Schmidt, 1995, Μουσουλή κ.α., 2003, Thomas and Galambos, 2004). Ο δείκτης αυτός εκφράζει το βαθμό στον οποίο το παρεχόμενο πρόγραμμα σπουδών ανταποκρίνεται στις ανάγκες και στις προσδοκίες των φοιτητών (Μουσουλή κ.α., 2003), χωρίς ωστόσο να περιορίζεται μόνο σε αυτό καθώς εμπεριέχει ευρύτερες διαστάσεις που καλύπτουν τη συνολική εμπειρία σπουδών και μάθησης (βλ. μεταξύ άλλων, Hearn, 1985, Aldridge and Rowley, 1998, Garcia-Aracil, 2009). Ήδη από τη δεκαετία του 1970 οι έρευνες επικεντρώνουν στη μελέτη της *συνολικής ικανοποίησης από τις σπουδές*, αναδεικνύοντας τη σύνδεσή της με τις στάσεις των φοιτητών ως προς τις ακαδημαϊκές σπουδές, την αμφίδρομη σχέση της με τα ακαδημαϊκά επιτεύγματα (επιδόσεις) καθώς και τη σημασία της ως προς την οργανωτική αποτελεσματικότητα των ιδρυμάτων (Hearn, 1985, p.414). Για όλους αυτούς λόγους η μελέτη της ικανοποίησης από τις σπουδές συνιστά μια κρίσιμη όσο και σημαντική εργασία με την έννοια ότι συνυπάρχει με την ανάπτυξη μιας κουλτούρας για συνεχή βελτίωση της ποιότητας της εκπαίδευσης (Harvey 1995, στο Aldridge and Rowley, 1998, p. 198).

Στην παρούσα εργασία εξετάζεται το ζήτημα της *ικανοποίησης από τις σπουδές* και των συσχετιζόμενων παραγόντων όπως μελετάται στη διεθνή βιβλιογραφία, και ακολούθως παρουσιάζονται αποτελέσματα εμπειρικής διερεύνησης αυτού του θέματος, σε πτυχιούχους του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τα ευρήματα στοχεύουν στην ανάδειξη των χαρακτηριστικών των πτυχιούχων και των σπουδών τους, τα οποία συνδέονται με τη διαμόρφωση συνθηκών ικανοποίησης ή μη. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη σχέση των συγγραφέων με το συγκεκριμένο πανεπιστήμιο προκάλεσαν το ενδιαφέρον γι' αυτή την εργασία.

Αρχικά, στην ενότητα 2 τίθεται το θεωρητικό πλαίσιο αναφορικά με την έννοια και τη σημασία της *ικανοποίησης από τις σπουδές*. Παράλληλα περιγράφεται μια σειρά παραγόντων που όπως προκύπτει από σχετικές μελέτες, συνδέονται με την ικανοποίηση και αφορούν σε χαρακτηριστικά των πτυχιούχων και των σπουδών τους.

Ακολούθως (ενότητα 3) η εργασία εστιάζει σε αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας σε πτυχιούχους του Παντείου Πανεπιστημίου τα οποία αποτελούν μια πρώτη βασική ανάλυση του εν λόγω ζητήματος στη βάση της διεθνούς εμπειρίας και πρακτικής. Ειδικότερα, διερευνάται ο βαθμός ικανοποίησης από τις σπουδές και η σχέση του με ατομικά, εκπαιδευτικά και ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά των πτυχιούχων. Στόχος είναι η περιγραφή των προϋποθέσεων και των συνθηκών που φαίνεται να παράγουν υψηλότερο βαθμό ικανοποίησης στους συγκεκριμένους αποφοίτους. Η εργασία ολοκληρώνεται στην ενότητα 4, η οποία αφορά στα συμπεράσματα.

2. Η έννοια της ικανοποίησης από τις σπουδές και οι παράγοντες που εμπλέκονται

2.1 Ικανοποίηση από τις σπουδές

Η *ικανοποίηση* γενικά, συνιστά μια κεντρική έννοια στις μελέτες που αφορούν στην προσωπική ευημερία και ανάπτυξη καθώς και στην ποιότητα ζωής των ατόμων. Ενέχει δε μια υποκειμενική διάσταση¹ καθώς αφορά στο πώς τα ίδια τα άτομα εκτιμούν και αξιολογούν τη ζωή τους και τις επιμέρους πλευρές της (οικογένεια, εργασία, σπουδές κ.α.). Με άλλα λόγια, ο όρος ικανοποίηση (ή εναλλακτικά, ευχαρίστηση) δηλώνει με συνοπτικό τρόπο το πόσο πολύ αρέσει κάτι σε κάποιον. Στο πεδίο της εκπαίδευσης χρησιμοποιείται αντίστοιχα, η έννοια της ικανοποίησης από τις σπουδές, με στόχο να εκτιμηθεί πώς οι φοιτητές, ως οι άμεσοι αποδέκτες του «προϊόντος» της εκπαίδευσης –της γνώσης–, κρίνουν και αξιολογούν, στη βάση των προσωπικών τους επιλογών και προσδοκιών, το παρεχόμενο «προϊόν» και το σύνολο των εμπειριών που αποκόμισαν στη διάρκεια των σπουδών τους.

¹ Σύμφωνα με τον Veenhoven (1996, p. 1), η ποιότητα ζωής σε μια κοινωνία μπορεί να ιδωθεί μέσα από δύο διαστάσεις, την αντικειμενική και την υποκειμενική. Η αντικειμενική, αφορά στο βαθμό που οι συνθήκες διαβίωσης συνδέονται με εξωτερικά, μετρήσιμα κριτήρια ‘καλής ζωής’, όπως οικονομική εξασφάλιση, ασφάλεια στους δρόμους, καλή ιατρική περίθαλψη κ.α.

Σύμφωνα με τους Aldridge and Rowley (1998, σελ. 198), οι μελέτες γύρω από την εκπαιδευτική εμπειρία και την ικανοποίηση των φοιτητών από τις σπουδές μπορούν γενικά να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: σ' εκείνες που εστιάζουν στην ικανοποίηση από συγκεκριμένα μαθήματα, όπου η έμφαση δίνεται στις διαστάσεις της διδασκαλίας και της μάθησης και σε αυτές που επιχειρούν να εκτιμήσουν τη συνολική εμπειρία των σπουδών. Οι τελευταίες, θεωρούνται από πολλούς ερευνητές ως οι καταλληλότερες για μια πιο σφαιρική προσέγγιση της αξιολόγησης της ικανοποίησης καθώς λαμβάνουν υπόψη τις στάσεις και τις αντιλήψεις των φοιτητών για μια σειρά θεμάτων που αφορούν στο σύνολο της εμπειρίας τους κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους (Hearn, 1985).

Στη βιβλιογραφία συχνά, η αξιολόγηση της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης και η ικανοποίηση από τις σπουδές προσεγγίζονται μέσα από μια θεώρηση που αντιμετωπίζει τη γνώση ως «προϊόν» ή ως τη «κύρια υπηρεσία» που παρέχει η εκπαίδευση και το φοιτητή ως «καταναλωτή του προϊόντος» ή ως «βασικό πελάτη» καθώς είναι ο άμεσος αποδέκτης των υπηρεσιών που παρέχονται (Chong and Thong, 2007). Ακολουθώντας αυτή τη γραμμή σκέψης προκύπτει ο εξής ορισμός: οι αντιλήψεις των καταναλωτών για την ποιότητα μιας υπηρεσίας είναι απόρροια της σύγκρισης μεταξύ των προσδοκιών τους πριν από την πρόσληψή της και της βιωματικής εμπειρίας της υπηρεσίας (Hill, 1995). Επιπλέον η έννοια της ποιότητας μιας υπηρεσίας περιλαμβάνει μια τεχνική και μια λειτουργική διάσταση. Η πρώτη αφορά στα μέσα που διατίθενται κατά τη διαδικασία παροχής μιας υπηρεσίας και η δεύτερη στον τρόπο που αυτή παρέχεται (συμπεριφορές και σχέσεις μεταξύ παρόχου και καταναλωτή) (Hill, 1995). Αυτό, στο πεδίο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης υποδηλώνει αντίστοιχα τη σημασία και τη βαρύτητα του ακαδημαϊκού περιβάλλοντος –με ό,τι αυτό περιλαμβάνει– και των στάσεων, αντιλήψεων, συμπεριφορών και προσδοκιών του φοιτητή. Με αυτή την έννοια ο βαθμός ικανοποίησης των φοιτητών είναι κρίσιμος αναφορικά με την επιτυχία του ιδρύματος τόσο διότι ένα αποτελεσματικό ίδρυμα θα πρέπει να έχει ικανοποιημένους «πελάτες» όσο και διότι μέσω της ικανοποίησης μπορεί να προσελκύσει περισσότερους (Thomas and Galambos, 2004). Γι' αυτό, αποτελεί παράδοση και πρακτική σε πολλά ιδρύματα να συλλέγονται πληροφορίες που εξυπηρετούν στην αξιολόγηση της αποδοτικότητάς τους και στην άσκηση αποτελεσματικότερης πολιτικής.

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε εδώ, την έλλειψη συμφωνίας μεταξύ των ερευνητών γύρω από την έννοια της ικανοποίησης, καθώς πρόκειται για μια περίπλοκη κατασκευή που επηρεάζεται από μια μεγάλη ποικιλία χαρακτηριστικών των φοιτητών και των ιδρυμάτων. Η έλλειψη αυτή επιδρά στις κλίμακες μέτρησης που χρησιμοποιούνται με συνέπεια να υπάρχει ποικιλία στα ευρήματα που προκύπτουν και επίσης να μην έχει διαμορφωθεί μέχρι σήμερα μια σαφής εικόνα των διαστάσεων που επιδρούν στην ικανοποίηση από τις σπουδές (π.χ. Hill, 1995, Hearn, 1985, Thomas and Galambos, 2004, Garcia-Aracil, 2009).

2.2. Παράγοντες που εμπλέκονται

Στη βιβλιογραφία έχει αναφερθεί μια ευρεία ποικιλία παραγόντων (διαστάσεων ή χαρακτηριστικών) που συνδέονται με την ικανοποίηση από τις σπουδές, όπως π.χ., ακαδημαϊκά επιτεύγματα, υπηρεσίες και μέσα που παρέχονται από το ίδρυμα, σχέσεις μεταξύ φοιτητών και διδακτικού προσωπικού, τρόπος διδασκαλίας, ακόμα και στοιχεία όπως συνθήκες διαμονής και αισθητική των κτιρίων. Παρά τη γενική ομοφωνία για την ύπαρξη αρκετών και διαφορετικών μεταξύ τους παραγόντων που συνδέονται με την ικανοποίηση από τις σπουδές, υπάρχει, όπως θα διαφανεί στη συνέχεια, έλλειψη συμφωνίας στα αποτελέσματα σχετικά με το ποιοι παράγοντες είναι περισσότερο καθοριστικοί.

Το στυλ διδασκαλίας προέκυψε (Hearn, 1985) ότι αποτελεί βασικό παράγοντα στον υψηλό βαθμό ικανοποίησης που εξέφρασαν τελειόφοιτοι φοιτητές δύο αμερικανικών κολεγίων. Αλλού (Chong and Thong, 2007) αναδείχθηκε ισχυρή σχέση μεταξύ της ικανοποίησης και, του προγράμματος σπουδών, των εγκαταστάσεων του πανεπιστημίου και της ηγετικής ικανότητας του καθηγητή. Επίσης, προέκυψε ότι η ικανοποίηση δε συνδέεται με τις επιδόσεις των φοιτητών. Διερευνώντας τις αντιλήψεις και τις εμπειρίες φοιτητών ενός δημοσίου πανεπιστημίου στις ΗΠΑ οι Thomas and Galambos (2004), βρήκαν ότι ο βασικός παράγοντας διάκρισης ανάμεσα στους πολύ και λίγο ικανοποιημένους φοιτητές είναι οι ακαδημαϊκές τους εμπειρίες και η αίσθηση του ανήκειν. Βρήκαν επίσης, ότι η ικανοποίηση συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τις αντιδράσεις των φοιτητών στον τρόπο συμπεριφοράς του διδακτικού προσωπικού στη διάρκεια του μαθήματος· ότι επηρεάζεται σημαντικά από τις στάσεις των φοιτητών ως

προς τις σπουδές πριν την είσοδό τους στο πανεπιστήμιο και από τις εμπειρίες τους στη διάρκεια των σπουδών τους· και τέλος, ότι οι αντιλήψεις για τις εγκαταστάσεις και τις υπηρεσίες του πανεπιστημίου καθώς επίσης και τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των φοιτητών, έχουν μικρή επίδραση στην ικανοποίηση. Σύμφωνα με τα ευρήματα μελέτης (Hill, 1995), σε ομάδα φοιτητών ενός Βρετανικού πανεπιστημίου οι προσωπικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ διδακτικού προσωπικού και φοιτητών είναι ο βασικός προσδιοριστικός παράγοντας της ικανοποίησης και του τρόπου που αντιλαμβάνονται οι φοιτητές την απόδοση της παρεχόμενης υπηρεσίας. Σε συγκριτική μελέτη ευρωπαϊκών αποφοίτων (Garcia-Aracil, 2009) βρέθηκε ότι οι απόφοιτοι αξιολογούν ως πιο σημαντικά στοιχεία που αυξάνουν την ικανοποίηση: τις επαφές με τους συμφοιτητές τους, το περιεχόμενο των μαθημάτων, τον εξοπλισμό και την επάρκεια της βιβλιοθήκης, την ποιότητα της διδασκαλίας και την ποικιλία των προσφερόμενων μαθημάτων, την αυτονομία να οργανώσουν οι ίδιοι τις σπουδές τους και τη διαθεσιμότητα συμβουλευτικών υπηρεσιών.

Λαμβάνοντας υπόψη το φύλο τα σχετικά ευρήματα διαφέρουν μεταξύ μελετών. Έτσι, σε κάποιες περιπτώσεις προκύπτει η ικανοποίηση των φοιτητών να είναι ανεξάρτητη του φύλου ενώ νεότερες έρευνες δείχνουν σαφείς διαφορές μεταξύ φοιτητών και φοιτητριών (Hearn, 1985, Μουσουλή κ.α., 2003, Garcia-Aracil, 2009).

Στην Ελλάδα οι έρευνες για την ικανοποίηση από τις σπουδές είναι περιορισμένες. Σε μελέτη για την απορρόφηση των αποφοίτων στην αγορά εργασίας (Καραμεσίνη κ.α., 2008) προκύπτει ότι το 56% περίπου των αποφοίτων εκφράζει ικανοποίηση από τις σπουδές, με τις γυναίκες λίγο περισσότερο ικανοποιημένες από τους άνδρες. Σε άλλη μελέτη (Μουσουλή, κ.α., 2003) σε αποφοίτους και τελειόφοιτους φυσικής αγωγής, εκφράζεται αρκετή ικανοποίηση για την ποιότητα των σπουδών και της εκπαίδευσης, αλλά πολύ μικρότερη για την ποιότητα της φοιτητικής ζωής και τις σχέσεις που έχουν οι γνώσεις που μεταδίδονται με τις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας –οι σχετικές απαιτήσεις δε διαφοροποιούνται λαμβάνοντας υπόψη το φύλο.

Η ικανοποίηση από τις σπουδές έχει πολύ περιορισμένα εξεταστεί μεταξύ πτυχιούχων διαφορετικών πεδίων και αντικειμένων σπουδών και τα σχετικά ευρήματα ποικίλουν. Ο Hearn (1985) για παράδειγμα, βρήκε ότι οι παράγοντες που αυξάνουν την ικανο-

ποίηση στους φοιτητές κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών είναι, τα ερεθίσματα στο μάθημα, η ικανότητα διδασκαλίας και γενικότερα η ποιότητα της διδασκαλίας, ενώ για τους φοιτητές των πιο ‘σκληρών’ επιστημών (π.χ. μαθηματικά, φυσική) είναι αντίστοιχα, η βαθειά γνώση του αντικειμένου από τους διδάσκοντες. Σε άλλη μελέτη (Garcia-Aragil, 2009) διαπιστώθηκε ότι οι απόφοιτοι των φυσικών, ιατρικών και νομικών επιστημών εμφανίζονται λιγότερο ικανοποιημένοι από αυτούς των κοινωνικών επιστημών (ομάδα αναφοράς) ενώ οι απόφοιτοι των μαθηματικών και των ανθρωπιστικών επιστημών εμφανίζονται ως οι πιο ικανοποιημένοι. Διαπιστώθηκε επίσης ότι για τους αποφοίτους κοινωνικών επιστημών οι παράγοντες που αυξάνουν την ικανοποίηση είναι, οι συχνές επαφές με άλλους φοιτητές, το περιεχόμενο των μαθημάτων και η ποικιλία στα προσφερόμενα μαθήματα. Αντίθετα, αρνητική επίδραση φαίνεται να ασκούν παράγοντες όπως η συμμετοχή σε ερευνητικές εργασίες και η ερευνητική έμφαση στη διδασκαλία και στη μάθηση. Σε ελληνική μελέτη (Καραμεσίνη κ.α., 2008) βρέθηκε ότι τα υψηλότερα ποσοστά ικανοποίησης εκφράζουν οι απόφοιτοι διαιτολογίας και οικιακής οικονομίας, τα χαμηλότερα, οι απόφοιτοι κτηνιατρικής, γεωλογίας και φυσιογνωσίας, ενώ απόφοιτοι από τα περισσότερα τμήματα σπουδών που εντάσσονται στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, εκφράζουν βαθμό ικανοποίησης κοντά ή λίγο πάνω από τον μέσο όρο. Είναι χρήσιμο ωστόσο, να επισημάνουμε εδώ, ότι η διαφορετική μεθοδολογία και οι διαφορετικοί λειτουργικοί ορισμοί περί *ικανοποίησης* που χρησιμοποιούν οι ερευνητές οδηγούν σε συμπεράσματα τα οποία δεν είναι πάντοτε συγκρίσιμα. Ωστόσο, μια γενική διαπίστωση σε ό,τι αφορά τα αποτελέσματα σε αποφοίτους κοινωνικών επιστημών, που αποτελούν και τον πληθυσμό του ενδιαφέροντός μας, είναι ότι εμφανίζουν παρόμοιο βαθμό ικανοποίησης με τους αποφοίτους άλλων αντικειμένων, αλλά παρατηρούνται διαφοροποιήσεις ως προς τις διαστάσεις που συνδέονται με την ικανοποίηση.

Από την επισκόπηση που προηγήθηκε, προκύπτει ότι η ικανοποίηση από τις σπουδές μπορεί να μελετηθεί σε σχέση με ακαδημαϊκά, ατομικά και εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά. Έτσι, παρότι δεν υπάρχει σαφής εικόνα για τους παράγοντες που επιδρούν καθοριστικά στην ικανοποίηση από τις σπουδές, καταδεικνύεται η γενικότερη τάση βάσει της οποίας μπορεί να αναπτυχθούν εργασίες ως προς το θέμα αυτό.

3. Η ικανοποίηση από τις σπουδές πτυχιούχων Παντείου Πανεπιστημίου: Εμπειρική διερεύνηση

3.1 Το ερευνητικό ζητούμενο

Τα ερωτήματα που αναδεικνύονται από την ανάλυση που προηγήθηκε και τα οποία εξετάζονται εδώ εμπειρικά σε πτυχιούχους του Παντείου Πανεπιστημίου, είναι:

- α) Ποιος ο βαθμός της συνολικής ικανοποίησης των πτυχιούχων, και
- β) Πώς διαφοροποιείται ο βαθμός ικανοποίησης, λαμβάνοντας υπόψη τρεις ομάδες παραγόντων που αφορούν σε ατομικά, εκπαιδευτικά και ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά των πτυχιούχων.

3.2 Ο πληθυσμός αναφοράς των αποτελεσμάτων

Τα δεδομένα που χρησιμοποιούνται αποτελούν μέρος ενός ευρύτερου αρχείου δεδομένων που συγκεντρώθηκαν με κεντρικό ζητούμενο τη μελέτη της απορρόφησης των πτυχιούχων του Παντείου Πανεπιστημίου στην αγορά εργασίας.

Αρχικά ο πληθυσμός του ενδιαφέροντός μας ήταν όλοι οι πτυχιούχοι του Παντείου Πανεπιστημίου από το έτος 1988 έως και το έτος 2002. Η επιλογή του ακαδημαϊκού έτους 1988 ως εναρκτήριο της περιόδου μελέτης, οφείλεται στο γεγονός ότι τότε αποφοίτησαν οι πρώτοι πτυχιούχοι αφότου η Πάντειος Σχολή απέκτησε τρία ανεξάρτητα τμήματα (1983/84) και ακολούθως (1989) μετονομάστηκε σε Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Το έτος 2002 επιλέχθηκε διότι εκεί αντιστοιχούν οι νεότεροι, κατά το δυνατό, απόφοιτοι προκειμένου μέχρι τη συλλογή των δεδομένων να μεσολαβεί επαρκής χρόνος για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας, αλλά και για τους άνδρες απόφοιτους, να εκπληρώσουν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις. Ο συνολικός αριθμός των πτυχιούχων που αντιστοιχούν σε αυτά τα δεκαπέντε έτη, είναι στους 12570.

Στο πλαίσιο των δυνατοτήτων της εμπειρικής έρευνας, προκειμένου να καταγραφούν οι απόψεις παλαιών και νεότερων πτυχιούχων και δεδομένου ότι δεν υπήρχαν προηγούμενα σχετικά στατιστικά ευρήματα, κρίθηκε σκόπιμο: οι παλαιοί πτυχιούχοι (1988

-1997) να εξεταστούν ανά τριετία, δηλαδή οι απόφοιτοι των ετών 1988, 1991, 1994 και 1997 που ανέρχονται σε 3006 και αντιστοιχούν στο 41.4% των αποφοίτων της περιόδου 1988-1997. Οι νεότεροι απόφοιτοι (1998 έως 2002) που ανέρχονται σε 5306 να εξεταστούν στο σύνολό τους καθώς στις σχετικές μελέτες για την ικανοποίηση η έμφαση δίνεται στους νεότερους πτυχιούχους Τελικά ο υπό δειγματοληψία πληθυσμός που αντιστοιχεί στα παραπάνω εννέα επιλεγμένα έτη, ανέρχεται σε 8312 πτυχιούχους. Από αυτούς, βρέθηκαν και κατεγράφησαν οι απόψεις 6427 που αντιστοιχούν στο 77.3% του υπό δειγματοληψία πληθυσμού.

Από τους 6427 προαναφερόμενους αποφοίτους, στη βασική ερώτηση περί βαθμού ικανοποίησης από τις σπουδές, απάντησαν ($N =$) **6412** οι οποίοι και αποτελούν τον *πληθυσμό αναφοράς* ή *εξεταζόμενο πληθυσμό*, στον οποίο αναφέρονται τα αποτελέσματα. Ωστόσο, σημειώνουμε ότι τα αποτελέσματα που αφορούν στους συσχετιζόμενους με την ικανοποίηση παράγοντες αναφέρονται στο συγκεκριμένο κάθε φορά πληθυσμό αποφοίτων που ανταποκρίθηκε στα σχετικά ερωτήματα.

3.3. Οι μεταβλητές και τα δεδομένα

Για τη εξέταση των ερωτημάτων που τέθηκαν παραπάνω καταγράφηκε για κάθε πτυχιούχο:

1. Ως εξαρτημένη μεταβλητή:

Ο *βαθμός ικανοποίησης/ευχαρίστησης από το σύνολο των σπουδών (πρόγραμμα σπουδών, διδάσκοντες, λειτουργικές υποδομές, διοικητική στήριξη κλπ.)*, με τιμές: *πολύ, αρκετά, μέτρια, λίγο και καθόλου*. Εδώ θεωρούμε ότι οι δύο πρώτες τιμές της μεταβλητής (*πολύ και αρκετά*) εκφράζουν ουσιαστικά, ικανοποίηση από τις σπουδές. Ο τρόπος αυτός προσέγγισης της ικανοποίησης αποτελεί έναν υποκειμενικό δείκτη μέτρησης της παραμέτρου, καθώς βασίζεται στις απόψεις αυτών καθαυτών των αποφοίτων, και είναι γενικά αποδεκτός στη βιβλιογραφία (π.χ. Thomas and Galambos, 2004, Garcia-Aracil, 2009).

2. Ως επεξηγηματικές/ανεξάρτητες μεταβλητές:

Σημειώνουμε ότι η παρακάτω κατηγοριοποίηση των ανεξάρτητων μεταβλητών σε ατομικά, εκπαιδευτικά και ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά των αποφοίτων βασίστηκε σε

εκείνη που εφαρμόστηκε σε αντίστοιχη, συγκριτική μελέτη σε ευρωπαίους αποφοίτους (Garcia-Aracil, 2009).

A) Ατομικά χαρακτηριστικά

Μεταβλητές: *φύλο, ηλικία και εκπαιδευτικό επίπεδο γονέων*

B) Εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά

B1) Αντικείμενο σπουδών

Μεταβλητή: *τιμήμα σπουδών*

B2) Προσδοκίες/αντιλήψεις πριν τις σπουδές

Μεταβλητές: *σειρά προτίμησης του τμήματος σπουδών, επιθυμία σπουδής του αντικείμενου που τελικά σπούδασαν, λόγοι επιθυμίας ή μη, αυτών των σπουδών, και*

B3) Χαρακτηριστικά της απασχόλησης των αποφοίτων

Μεταβλητές: *κατάσταση απασχόλησης, συνάφεια αντικειμένου εργασίας και σπουδών, ικανοποίηση από την εργασία, αντιλήψεις των αποφοίτων για την αναγκαιότητα και χρησιμότητα της ειδικότητάς τους στην αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία*

Γ) Ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά

Γ1) Επίδοση

Μεταβλητή: *βαθμός πτυχίου*

Γ2) Ενεργή συμμετοχή στις σπουδές

Μεταβλητές: *συχνότητα παρακολούθησης μαθημάτων, εργασία κατά τη διάρκεια των σπουδών, και*

Γ3) Αντιλήψεις για το πρόγραμμα σπουδών

Μεταβλητές: *αναγκαιότητα αλλαγών στο πρόγραμμα σπουδών, προτεινόμενες αλλαγές στο πρόγραμμα σπουδών.*

Για τη μέτρηση των μεταβλητών (συλλογή δεδομένων) χρησιμοποιήθηκε ένα ειδικά κατασκευασμένο ερωτηματολόγιο και επιπλέον, στοιχεία από το επίσημο φοιτητολόγιο του Πανεπιστημίου. Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε σταδιακά στην περίοδο 2005-2008.

3.4 Η ανάλυση των δεδομένων και τα αποτελέσματα

Ικανοποίηση από τις σπουδές. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, περισσότεροι από τους μισούς εξεταζόμενους αποφοίτους (57.3%) δηλώνουν ότι είναι πολύ ή αρκετά ικανοποιημένοι/ευχαριστημένοι από τη συνολική εμπειρία των σπουδών τους. Το εύρημα αυτό δε διαφέρει από ό,τι εκτιμάται γενικά (με διαφορετική μεθοδολογία), όπου οι φοιτητές εμφανίζονται αρκετά ικανοποιημένοι (βλ. π.χ. Hearn, 1985, Μουσουλλή κ.α., 2003, Garcia-Aracil, 2009), όμως είναι αξιοσημείωτα μικρότερο από εκείνο που εκτιμήθηκε (65.6%) για το σύνολο των ελλήνων πτυχιούχων (Καραμεσίνη κ.α., 2008). Περαιτέρω ανάλυση υποδεικνύει ότι η ικανοποίηση των αποφοίτων του Παντείου από τις σπουδές τους είναι μικρότερη μεταξύ των νεότερων αποφοίτων (1998-2002) συγκρινόμενη με εκείνη των παλαιότερων (1988-1997), γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη διαφοροποιήσεων στη διάρκεια του χρόνου ως προς τους παράγοντες που συνδέονται με την ικανοποίηση, αποτέλεσμα που λαμβάνεται υπόψη στην ανάλυση που ακολουθεί και όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο.

Πίνακας 1. Ικανοποίηση από τις σπουδές πτυχιούχων κοινωνικών επιστημών

Βαθμός ικανοποίησης από τις σπουδές		Αριθμός πτυχιούχων	Ποσοστό (%)	Αριθμός πτυχιούχων	Ποσοστό (%)
Πολύ	Ικανοποίηση	3608	56.2	3676	57.3
Αρκετά		68	1.1		
Μέτρια	Μη ικανοποίηση	563	8.8	2736	42.7
Λίγο		1692	26.4		
Καθόλου		481	7.5		
Σύνολο		6412	100.0	6412	100.0

A) Ατομικά χαρακτηριστικά των πτυχιούχων και ικανοποίηση από τις σπουδές²

Στον Πίνακα 2 συνοψίζονται οι συσχετίσεις μεταξύ ικανοποίησης από τις σπουδές και ατομικών χαρακτηριστικών των εξεταζόμενων πτυχιούχων.

- Εύκολα διαπιστώνεται ότι και οι γυναίκες και οι άνδρες απόφοιτοι είναι στην πλειοψηφία τους ικανοποιημένοι. Όμως είναι σαφές, ότι οι γυναίκες δηλώνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό (58.3%) ικανοποιημένες σε σχέση με τους άνδρες (55.3%) –η διαφορά αυτή πιστοποιεί μια στατιστικώς σημαντική σχέση μεταξύ φύλου και ικανοποίη-

² Στους πίνακες που ακολουθούν, αναφέρεται μόνο το ποσοστό των ικανοποιημένων αποφοίτων, δηλαδή εκείνων που απάντησαν ότι είναι πολύ ή αρκετά ικανοποιημένοι από τις σπουδές τους.

σης. Όπως προαναφέρθηκε (βλ. υποενότητα 2.2), στη διεθνή βιβλιογραφία δεν αναδεικνύεται μια σαφής εικόνα για τη σχέση φύλου και ικανοποίησης, αν και συχνά οι γυναίκες εμφανίζονται λιγότερο ικανοποιημένες (García-Aracil, 2009). Αυτό ερμηνεύεται ως απόρροια μιας πιο κριτικής στάσης των γυναικών απέναντι στην ποιότητα των σπουδών τους ή στο ότι νιώθουν μη προνομιούχες και συνεπώς, τείνουν να αισθάνονται λιγότερο ικανοποιημένες (García-Aracil, 2009). Μια πρώτη ανάλυση προς την κατεύθυνση ερμηνείας του αποτελέσματος που προκύπτει εδώ, αναδεικνύει τη σημασία της παραμέτρου *επιθυμία σπουδής του αντικειμένου*, στη διαμόρφωση της σχέσης φύλου και ικανοποίησης. Ειδικότερα προκύπτει ότι, ο βαθμός ικανοποίησης δε διαφέρει μεταξύ ανδρών και γυναικών που δήλωσαν ότι επιθυμούσαν να σπουδάσουν το αντικείμενο που σπούδασαν, ενώ στην περίπτωση που δεν υπήρχε τέτοια επιθυμία προκύπτει ότι οι γυναίκες είναι σε μεγαλύτερο ποσοστό ικανοποιημένες σε σχέση με τους άνδρες. Αυτό ίσως υποδηλώνει, τη διαφορετική στάση των δύο φύλων απέναντι στη μη επίτευξη στόχων, με τις γυναίκες να τείνουν να συμβιβάζονται πιο εύκολα από τους άνδρες.

Πίνακας 2. Ατομικά χαρακτηριστικά των πτυχιούχων και ικανοποίηση από τις σπουδές

Ατομικά χαρακτηριστικά / Μεταβλητές	Ποσοστό ικανοποιημένων πτυχιούχων
<i>Φύλο (6412 απόφοιτοι)</i>	
Άνδρες	55.3
Γυναίκες	58.3
<i>Ηλικία (6412 απόφοιτοι)</i>	
26-35 ετών	55.6
36-45 ετών	62.7
άνω των 46 ετών	67.3
<i>Εκπαιδευτικό επίπεδο γονέων (6382 απόφοιτοι)</i>	
Τουλάχιστον ένας ΑΕΙ-ΤΕΙ-μεταπτυχιακά	55.7
Κανένας από τους δύο ΑΕΙ-ΤΕΙ-μεταπτυχιακά	58.1

- Λαμβάνοντας υπόψη την *ηλικία* διαπιστώνεται ότι οι μεγαλύτεροι απόφοιτοι εκφράζουν περισσότερη ικανοποίηση από τους νεότερους, υποδηλώνοντας μια ενδεχόμενη γραμμική μορφή στη σχέση των δύο αυτών στοιχείων. Το εύρημα αυτό, που επίσης προκύπτει για ευρωπαίους αποφοίτους (García-Aracil, 2009), θα μπορούσε καταρχήν να αποδοθεί στην 'ιδέα' ότι η απομάκρυνση από εμπειρίες του παρελθόντος δημιουρ-

γεί νοσταλγία η οποία μετριάζει τις αρνητικές εικόνες που ίσως είχαν σχηματιστεί. Η προαναφερόμενη σχέση ηλικίας και ικανοποίησης υπάρχει και στις ομάδες των παλαιότερων (1988-1997) και των νεότερων (1998-2002) αποφοίτων. Επίσης, υπάρχει μεταξύ των αποφοίτων που επιθυμούσαν να σπουδάσουν το αντικείμενο που σπούδασαν ενώ για όσους δεν το επιθυμούσαν προκύπτει ότι η ικανοποίηση από τις σπουδές δε συνδέεται με την ηλικία των αποφοίτων –εύρημα που ενισχύει την εκτίμηση ότι οι επιθυμίες των αποφοίτων πριν την είσοδό τους στο πανεπιστήμιο, συνιστούν ένα σημαντικό παράγοντα που συνδέεται με την ικανοποίηση από τις σπουδές.

- Εξετάζοντας την ικανοποίηση των αποφοίτων από τις σπουδές σε συσχετισμό με το *εκπαιδευτικό επίπεδο των γονέων* προκύπτει (Πίνακας 2) ότι οι πτυχιούχοι με τουλάχιστον έναν γονέα απόφοιτο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ή με μεταπτυχιακούς τίτλους σπουδών είναι σε μικρότερο ποσοστό (55.7%) ικανοποιημένοι από τις σπουδές τους έναντι εκείνων (58.1%) με γονείς χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου. Αντίστοιχα αποτελέσματα προκύπτουν λαμβάνοντας υπόψη το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα και της μητέρας χωριστά. Τα αποτελέσματα αυτά διαφέρουν από ό,τι προκύπτει για τους ευρωπαίους αποφοίτους (Garcia-Aracil, 2009) όπου οι απόφοιτοι με γονείς ανώτερου εκπαιδευτικού επιπέδου εμφανίζονται περισσότερο ικανοποιημένοι. Το γεγονός ότι το Πάντειο Πανεπιστήμιο απορροφούσε παραδοσιακά έναν αριθμό φοιτητών που προέρχονταν κυρίως από χαμηλά ή μεσαία κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, και στην πραγματικότητα κάλυπτε την ανάγκη τους για ανώτατες σπουδές (αντίληψη ισχυρή στην ελληνική κοινωνία, βλ. π.χ. Τσουκαλάς, 1977), θα μπορούσε να είναι μια ερμηνεία για τον υψηλότερο βαθμό ικανοποίησης που εκφράζουν εδώ οι απόφοιτοι με γονείς χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου.

Η σχέση ικανοποίησης και επιπέδου εκπαίδευσης των γονέων διευκρινίζεται περαιτέρω λαμβάνοντας υπόψη την παράμετρο *επιθυμία σπουδής του αντικειμένου*, όπου η προαναφερόμενη μορφή της σχέσης υπάρχει μόνο για τους αποφοίτους που δεν ήθελαν εξαρχής να σπουδάσουν το αντικείμενο που σπούδασαν και ειδικότερα, για τις ομάδες των παλαιότερων γυναικών αποφοίτων και των νεότερων ανδρών. Αντίθετα, για εκείνους που το επιθυμούσαν, ανεξαρτήτως φύλου και ανεξαρτήτως του εάν είναι παλαιότεροι ή νεότεροι απόφοιτοι, το επίπεδο εκπαίδευσης των γονέων δε διαφοροποιεί το βαθμό ικανοποίησης από τις σπουδές.

B) Εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά των πτυχιούχων και ικανοποίηση από τις σπουδές

Στον Πίνακα 3 δίνονται αποτελέσματα για την ικανοποίηση από τις σπουδές σε συσχετισμό με εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά των αποφοίτων, που αφορούν: B1) στο αντικείμενο σπουδών, B2) σε προσδοκίες και αντιλήψεις πριν από τις σπουδές και B3) σε χαρακτηριστικά της απασχόλησης των αποφοίτων.

B1) Αντικείμενο σπουδών

- Η ανάλυση υποδεικνύει ότι η ικανοποίηση από τις σπουδές συνδέεται με το αντικείμενο σπουδών όπως αυτό απεικονίζεται από το *τμήμα σπουδών*. Έτσι, οι περισσότερο ικανοποιημένοι είναι οι απόφοιτοι των τμημάτων Πολιτικής Επιστήμης & Διεθνών Σπουδών (ενιαίο) (66.1%), Επικοινωνίας, Μέσων & Πολιτισμού (61%) και Κοινωνιολογίας (60.7%), ενώ οι λιγότερο ικανοποιημένοι είναι οι απόφοιτοι των τμημάτων Ψυχολογίας (41.6%) και Διεθνών & Ευρωπαϊκών Σπουδών (49.6%).

Πίνακας 3. Εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά των πτυχιούχων και ικανοποίηση από τις σπουδές

<i>B. Εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά</i>	<i>Ποσοστό ικανοποιημένων πτυχιούχων</i>
B1) Αντικείμενο σπουδών	
<i>Τμήμα σπουδών (6412 απόφοιτοι)</i>	
Δημόσιας Διοίκησης	57.2
Επικοινωνίας, Μέσων & Πολιτισμού	61.0
Κοινωνικής Πολιτικής & Κοινωνικής Ανθρωπολογίας	56.7
Κοινωνιολογίας	60.7
Οικονομικής & Περιφερειακής Ανάπτυξης	54.0
Ψυχολογίας	41.6
Πολιτικής Επιστήμης & Διεθνών Σπουδών (ενιαίο)	66.1
Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας	56.1
Διεθνών & Ευρωπαϊκών σπουδών	49.6
B2) Προσδοκίες/αντιλήψεις πριν τις σπουδές	
<i>Σειρά επιλογής του τμήματος (6161 απόφοιτοι)</i>	
στις 5 πρώτες επιλογές	58.6
μεταξύ έκτης και δέκατης	56.0
πέραν της δέκατης	52.5
δε συμπλήρωσε μηχανογραφικό	64.5
<i>Επιθυμία σπουδής του αντικειμένου (6408 απόφοιτοι)</i>	
Επιθυμούσαν να σπουδάσουν αυτό το αντικείμενο	59.7
Δεν επιθυμούσαν να σπουδάσουν αυτό το αντικείμενο	52.4

(συνέχεια Πίνακα 3)

<i>Λόγοι επιθυμίας σπουδών (4320 απόφοιτοι)</i>	
Απόκτηση γνώσεων επί του αντικειμένου	61.0
Επαγγελματικοί λόγοι	56.5
Προσωπική καλλιέργεια/κοινωνική προσφορά	58.7
Απόκτηση κύρους ως κάτοχοι πανεπιστημιακού τίτλου	58.0
Κάλυψη προσδοκιών άλλων (επιδράσεις τρίτων)	58.6
Πρακτικοί λόγοι	33.3
Δεν είχαν συγκεκριμένους στόχους και προσδοκίες	52.4
<i>Λόγοι σπουδών παρά την αρχική έλλειψη επιθυμίας (2016 απόφοιτοι)</i>	
Αντικείμενο (παρότι δεν ήταν αυτό που ήθελαν, δεν τους ήταν αδιάφορο)	54.4
Επαγγελματικοί λόγοι	50.0
Απόκτηση κύρους	50.0
Γνώση, προσωπική καλλιέργεια	35.7
Επιδράσεις τρίτων	40.0
Πρακτικοί λόγοι	53.8
Τους άρεσε στην πορεία	67.9
Διάφορα	54.2
Έτυχε	51.3
B3) Χαρακτηριστικά της απασχόλησης	
<i>Κατάσταση απασχόλησης (6170 απόφοιτοι)</i>	
Εργαζόμενος	58.0
Άνεργος	49.2
<i>Συνάφεια σπουδών και εργασίας (5666 απόφοιτοι)</i>	
Ναι	62.5
Όχι	54.3
<i>Ικανοποίηση από την εργασία (5712 πτυχιούχοι)</i>	
Πολύ/αρκετά	63.6
Μέτρια/λίγο/καθόλου	47.0
<i>Αναγκαιότητα της ειδικότητας στην ελληνική αγορά εργασίας (5654 απόφοιτοι)</i>	
Ναι	62.1
Όχι	59.8
<i>Χρησιμότητα της ειδικότητας στην ελληνική κοινωνία (5681 απόφοιτοι)</i>	
Ναι	59.8
Όχι	38.2

Περαιτέρω ανάλυση προς την κατεύθυνση κατανόησης των παραπάνω ευρημάτων δείχνει καταρχάς, ότι αυτά ισχύουν ανεξαρτήτως του εάν οι εξεταζόμενοι πτυχιούχοι

επιθυμούσαν ή όχι, να σπουδάσουν το αντικείμενο που σπούδασαν. Επίσης ισχύουν για τους πτυχιούχους που έχουν εργασία γενικά, και ανεξαρτήτως εάν η εργασία τους σχετίζεται με τις σπουδές τους. Αντίθετα τα αποτελέσματα δεν ισχύουν για τους πτυχιούχους που δήλωσαν άνεργοι οι οποίοι εμφανίζουν περίπου τον ίδιο βαθμό ικανοποίησης ανεξαρτήτως αντικειμένου σπουδών.

Τα παραπάνω αποτελέσματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το αντικείμενο σπουδών αποτελεί σημαντικό παράγοντα στην ικανοποίηση που εκφράζουν οι απόφοιτοι από τις σπουδές τους.

B2) Προσδοκίες/αντιλήψεις των πτυχιούχων πριν από τις σπουδές

- Λαμβάνοντας υπόψη τη σειρά με την οποία οι εξεταζόμενοι απόφοιτοι είχαν δηλώσει το τμήμα σπουδών τους στο μηχανογραφικό δελτίο για την εισαγωγή τους στο πανεπιστήμιο, προκύπτει, όπως είναι αναμενόμενο, ότι αυξανόμενη της σειράς επιλογής του τμήματος η ικανοποίηση από τις σπουδές μειώνεται και προφανώς περισσότερο ικανοποιημένοι είναι οι πτυχιούχοι που το τμήμα σπουδών τους ήταν μεταξύ των πέντε πρώτων επιλογών τους. Παρατηρούμε επίσης ότι το υψηλότερο ποσοστό ικανοποίησης εμφανίζεται στην ομάδα αποφοίτων που δε συμπλήρωσαν μηχανογραφικό δελτίο. Πρόκειται κυρίως για αποφοίτους, που μετεγράφηκαν στο τμήμα σπουδών τους από άλλα τμήματα ελληνικών ή ξένων πανεπιστημίων. Για τους αποφοίτους αυτούς μπορεί να θεωρηθεί ότι είχαν σε μεγάλη προτίμηση το τμήμα σπουδών τους αφού επεδίωξαν να μετεγγραφούν εκεί και συνεπώς ο βαθμός ικανοποίησης που εκφράζουν είναι σε συμφωνία με ό,τι αναφέρθηκε παραπάνω για τους αποφοίτους που συμπλήρωσαν μηχανογραφικό δελτίο.

- Η ικανοποίηση από τις σπουδές προκύπτει ότι διαφέρει μεταξύ των εξεταζόμενων πτυχιούχων που επιθυμούσαν να σπουδάσουν το αντικείμενο που τελικά σπούδασαν και αυτών που δεν το επιθυμούσαν. Οι πρώτοι δηλώνουν ικανοποιημένοι από τις σπουδές τους σε ποσοστό 59.7% ενώ οι δεύτεροι σε ποσοστό 52.4%. Τα αποτελέσματα αυτά υποδηλώνουν ως ένα βαθμό ότι για μεν τους πρώτους οι σπουδές κάλυψαν εν πολλοίς τις προσδοκίες και τις ανάγκες που είχαν πριν την εισαγωγή τους στο πανεπιστήμιο, για δε τους δεύτερους ότι ενδεχομένως το μειωμένο ενδιαφέρον που είχαν για το τμήμα σπουδών τους αλλά και η εμπειρία τους από το πανεπιστήμιο, λειτούργησαν

ανασταλτικά ως προς να αντλήσουν ικανοποίηση από τις σπουδές. Περαιτέρω ανάλυση δείχνει ότι η προαναφερόμενη επίδραση της παραμέτρου *επιθυμία σπουδής του αντικειμένου* στην ικανοποίηση από τις σπουδές, προκύπτει ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας των αποφοίτων όπως επίσης και για τους νεότερους και παλαιότερους απόφοιτους, ενώ παρατηρείται μόνο για τους πτυχιούχους των τμημάτων Δημόσιας Διοίκησης, Οικονομικής & Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πολιτικής Επιστήμης & Διεθνών Σπουδών (ενιαίο) και Διεθνών & Ευρωπαϊκών Σπουδών.

Συνοψίζοντας, σημειώνουμε ότι η *σειρά προτίμησης του τμήματος σπουδών* και περισσότερο η *επιθυμία σπουδής του αντικειμένου* συνδέονται με την ικανοποίηση των εξεταζόμενων αποφοίτων από τις σπουδές τους –ευρήματα παρόμοια με αυτά άλλων μελετών (βλ. π.χ. Hill, 1995, Thomas and Calambos, 2004, υποενότητα 2.2).

- Περιορίζοντας την ανάλυση στον υπο-πληθυσμό των πτυχιούχων που επιθυμούσαν να σπουδάσουν το αντικείμενο που σπούδασαν (Πίνακας 3) και λαμβάνοντας υπόψη τους λόγους που είχαν αυτή την επιθυμία (οι οποίοι έμμεσα εκφράζουν τις προσδοκίες των πτυχιούχων πριν την εισαγωγή τους στο πανεπιστήμιο), προκύπτουν τα εξής: περισσότερο ικανοποιημένοι είναι οι απόφοιτοι που προσδοκούσαν να αποκτήσουν γνώση στο αντικείμενο, κύρος από την απόκτηση πτυχίου και προσωπική καλλιέργεια. Λιγότερο ικανοποιημένοι είναι οι πτυχιούχοι που προσδοκούσαν να έχουν καλή επαγγελματική αποκατάσταση ή ήθελαν να σπουδάσουν για διάφορους, πρακτικούς κυρίως λόγους (π.χ. αναβολή από το στρατό, εμπειρία φοιτητικής ζωής). Τα ευρήματα αυτά προσομοιάζουν εκείνων που προκύπτουν για τους ευρωπαίους αποφοίτους (Garcia-Aracil, 2009) όπου, όσοι δίνουν σημασία σε μη οικονομικά κίνητρα είναι πιο ικανοποιημένοι από αυτούς που αποβλέπουν σε οικονομικές απολαβές Αυτό υποδηλώνει ότι γενικά, οι σπουδές προσφέρουν στους αποφοίτους τις προϋποθέσεις για ανάπτυξη σε προσωπικό επίπεδο αλλά όχι απαραίτητα και σε επίπεδο καλών και αποδοτικών εργασιών.

- Περιορίζοντας την ανάλυση στους αποφοίτους που *δεν επιθυμούσαν να σπουδάσουν το αντικείμενο που σπούδασαν* (Πίνακας 3) προκύπτει ότι, περισσότερο ικανοποιημένοι είναι εκείνοι που τελικά βρήκαν ενδιαφέρουσες και ελκυστικές τις σπουδές τους, ενώ λιγότερο ικανοποιημένοι, είναι όσοι προσδοκούσαν σε προσωπική καλλιέργεια.

B3) Χαρακτηριστικά της απασχόλησης

Δεδομένων των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι κοινωνικοί επιστήμονες στην αγορά εργασίας, στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς (βλ. π.χ., Πατρinός, 1997, Teichler, 1989, Καλαματιανού και Κουγιουμουτζάκη, 2007), η συσχέτιση της ικανοποίησης από τις σπουδές με την επαγγελματική αποκατάσταση αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

- Εύκολα διαπιστώνεται από τα στοιχεία του Πίνακα 3, ότι οι εργαζόμενοι απόφοιτοι, όσων το αντικείμενο εργασίας είναι συναφές με τις σπουδές του και όσοι είναι ικανοποιημένοι από την εργασία τους, είναι περισσότερο ικανοποιημένοι σε σχέση με τους ανέργους, τους ετεροαπασχολούμενους και τους λιγότερο ευχαριστημένους από τη δουλειά τους. Τα ευρήματα αυτά είναι σύμφωνα με εκείνα που προκύπτουν και για τους ευρωπαίους πτυχιούχους (Garcia-Aracil, 2009). Είναι επομένως σαφές ότι η ικανοποίηση από τις σπουδές συνδέεται με τις δυνατότητες που αυτές δίνουν για επαγγελματική αποκατάσταση των πτυχιούχων και κατ' επέκταση η ικανοποίηση συνδέεται με τις τρεις διαστάσεις της απασχόλησης -κατάσταση απασχόλησης, ικανοποίηση από την εργασία και ετεροαπασχόληση. Στη περίπτωση του δείγματος μας τα εν λόγω αποτελέσματα προκύπτουν ανεξαρτήτως φύλου, ομάδων παλαιότερων ή νεότερων πτυχιούχων και επιθυμίας σπουδής του αντικειμένου.

- Η προαναφερόμενη σχέση ικανοποίησης από τις σπουδές και χαρακτηριστικών της απασχόλησης ενισχύεται περαιτέρω από τις απαντήσεις που δίνουν οι εξεταζόμενοι πτυχιούχοι σχετικά με την αναγκαιότητα και χρησιμότητα της ειδικότητάς τους. Τα αποτελέσματα δείχνουν (Πίνακας 3) ότι οι απόφοιτοι που πιστεύουν ότι η *ειδικότητά τους* είναι *αναγκαία* στην αγορά εργασίας αλλά και *χρήσιμη* στην ελληνική κοινωνία, είναι περισσότερο ικανοποιημένοι από τις σπουδές τους σε σχέση με εκείνους που πιστεύουν το αντίθετο. Η σπουδαιότητα που αποδίδεται από τους πτυχιούχους στη χρησιμότητα και την πρακτική διάσταση των σπουδών εκτός πανεπιστημιακού πλαισίου (στην ευρύτερη κοινωνία) φαίνεται ότι συνδέεται με υψηλότερο βαθμό ικανοποίησης από τις σπουδές.

Γ) Ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά των πτυχιούχων

Στον Πίνακα 4 δίνονται αποτελέσματα για την ικανοποίηση από τις σπουδές σε συσχέτισμό με χαρακτηριστικά που αφορούν στο ακαδημαϊκό περιβάλλον των εξεταζό-

μενων αποφοίτων και είναι: Γ1) η επίδοση, Γ2) η ενεργή συμμετοχή στις σπουδές και Γ3) οι αντιλήψεις για το πρόγραμμα σπουδών.

Πίνακας 4. Ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά των πτυχιούχων και ικανοποίηση από τις σπουδές

Γ. Ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά	Ποσοστό ικανοποιημένων πτυχιούχων
<i>Γ1) Επίδοση</i>	
<i>Βαθμός πτυχίου (6412 απόφοιτοι)</i>	
Καλώς	53.9
Λίαν καλώς	57.9
Άριστα	69.4
<i>Γ2) Συμμετοχή στις σπουδές</i>	
<i>Συχνότητα παρακολούθησης μαθημάτων (6406 απόφοιτοι)</i>	
Ανελλιπώς	62.6
Συχνά	56.4
Μερικές φορές ή καθόλου	52.5
<i>Εργασία κατά τη διάρκεια των σπουδών (6411 απόφοιτοι)</i>	
Ναι	56.8
Όχι	58.1
<i>Γ3) Αντιλήψεις για την οργάνωση και τις συνθήκες των σπουδών</i>	
<i>Αναγκαιότητα αλλαγών στο πρόγραμμα σπουδών (6279 απόφοιτοι)</i>	
Ναι	51.7
Όχι	74.3
<i>Προτεινόμενες αλλαγές στο πρόγραμμα σπουδών (4391 απόφοιτοι)</i>	
Να υπάρχει πρακτική διάσταση-σχέση με αγορά εργασίας	49.8
Αλλαγές στη δομή του προγράμματος σπουδών (μαθήματα)	55.4
Αλλαγές στην οργάνωση του πανεπιστημίου	52.3
Αλλαγές στη διδασκαλία, διδάσκοντες, συμφοιτητές	47.6
Να υπάρχουν κατευθύνσεις/εξειδικεύσεις/μεταπτυχιακά	48.5
Πρόβλημα με τα συγγράμματα	49.3
Αρνητικά σχόλια για το πανεπιστήμιο γενικά	26.7
Γενικά-διάφορα	54.8

Γ1) Επίδοση

• Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του Πίνακα 4, η ικανοποίηση από τις σπουδές συνδέεται θετικά με την επίδοση των φοιτητών, όπως αυτή απεικονίζεται από το *βαθμό πτυχίου*. Στη σχετική βιβλιογραφία έχει αναδειχθεί η ύπαρξη σχέσης μεταξύ ικανο-

ποίησης και επιδόσεων των φοιτητών καθώς και ότι οι υψηλές επιδόσεις συνδέονται με υψηλή ικανοποίηση (Morstain, 1977, στο Μουσουλλή κ.α., 2003, Liu and Jung, 1980), εντούτοις δεν είναι σαφές εάν η ικανοποίηση προηγείται της επίδοσης ή το αντίστροφο (Bean and Bradley, 1986, Pike, 1991).

Γ2) *Ενεργή συμμετοχή στις σπουδές*

- Λαμβάνοντας υπόψη τη *συχνότητα παρακολούθησης μαθημάτων* προκύπτει ότι οι πτυχιούχοι που παρακολούθουσαν ανελλιπώς ή συχνά τις παραδόσεις, είναι περισσότερο ικανοποιημένοι από τις σπουδές τους σε σχέση με εκείνους που είχαν μικρότερη συμμετοχή. Ο τρόπος διεξαγωγής των μαθημάτων, οι καθηγητές, το περιεχόμενο των σπουδών και γενικότερα η συχνή επαφή με το πανεπιστημιακό περιβάλλον είναι στοιχεία που δρουν ενισχυτικά στο βαθμό ικανοποίησης που λαμβάνεται από τις σπουδές (βλ. υποενότητα 2.2.) και αυτό ως ένα βαθμό επιτυγχάνεται με τη συχνή παρακολούθηση των μαθημάτων. Αντίθετα, η μη συμμετοχή στις διδασκαλίες, δηλαδή στη διαδικασία εκείνη που βρίσκεται στην καρδιά του πανεπιστημιακού γίνεσθαι, δε δίνει τη δυνατότητα απόκτησης ενδιαφέροντος και ικανοποίησης ή ευχαρίστησης από τις σπουδές.

- Το παραπάνω αποτέλεσμα μπορεί να συνδεθεί με ό,τι διαπιστώνεται για τους αποφοίτους που χρειάστηκε να *εργαστούν κατά τη διάρκεια των σπουδών τους* οι οποίοι εμφανίζονται σε μικρότερο ποσοστό ικανοποιημένοι από τις σπουδές σε σχέση με εκείνους που δεν είχαν μια τέτοια ανάγκη. Η μη δυνατότητα απόλαυσης και λήψης όλων όσων θα ήθελαν να λάβουν ή θα μπορούσαν να τους προσφέρουν οι σπουδές ίσως έχει αποτέλεσμα οι απόφοιτοι που ως φοιτητές ήταν εργαζόμενοι, να έχουν περιορισμένη ευχαρίστηση και ικανοποίηση από την εμπειρία των σπουδών τους.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι η ενεργή συμμετοχή στις σπουδές φαίνεται να αποτελεί παράγοντα που συνδέεται θετικά με την ικανοποίηση.

Γ3) *Αντιλήψεις για το πρόγραμμα σπουδών του τμήματος*

- Όσοι από τους εξεταζόμενους αποφοίτους εκτιμούν ότι το πρόγραμμα σπουδών του τμήματός τους χρειάζεται αλλαγές εμφανίζονται σε μικρότερο ποσοστό (51.7%), ικανοποιημένοι σε σχέση με εκείνους που πιστεύουν το αντίθετο (74.3%). Εδώ αναδει-

κνύεται με χαρακτηριστικό τρόπο η πολύ μεγάλη σημασία που έχει για τους αποφοίτους το περιεχόμενο και η οργάνωση των σπουδών τους αλλά και η σχέση του προγράμματος σπουδών με την ικανοποίηση που λαμβάνουν από τις σπουδές τους. Το συμπέρασμα αυτό ισχυροποιείται καθώς η παραπάνω σχέση επιβεβαιώνεται λαμβάνοντας υπόψη, το φύλο, τις ομάδες των νεότερων και παλαιότερων πτυχιούχων, το τμήμα σπουδών και την επιθυμία σπουδής του αντικείμενου.

- Επικεντρώνοντας την ανάλυση στους αποφοίτους που δήλωσαν ότι το πρόγραμμα σπουδών του τμήματός τους χρειάζεται αλλαγές και διατύπωσαν τέτοιες αλλαγές, διαπιστώνονται τα εξής: Οι απαντήσεις αναδεικνύουν διαστάσεις των σπουδών που προβληματίζουν τους αποφοίτους, υποδηλώνοντας έτσι, ότι η παρουσία αυτών των διαστάσεων συνδέεται με την ικανοποίηση από τις σπουδές, ενώ η έλλειψή τους οδηγεί στη μείωση της ικανοποίησης. Οι διαστάσεις αυτές (προβληματικές περιοχές) είναι: οι σχέσεις με τους διδάσκοντες, ο τρόπος επικοινωνίας και διδασκαλίας, η έλλειψη κατευθύνσεων και εξειδικεύσεων, τα συγγράμματα, η μη πρακτική διάσταση του προγράμματος σπουδών, η δομή και το περιεχόμενό του καθώς και η οργάνωση του πανεπιστημίου γενικότερα. Οι εν λόγω διαστάσεις αναδεικνύεται και σε άλλες εργασίες, ότι συνδέονται με ανάλογο τρόπο, με την ικανοποίηση από τις σπουδές (π.χ. Hill, 1995, Hearn, 1985, Chong and Thong, 2007).

Περαιτέρω ανάλυση, λαμβάνοντας υπόψη το φύλο, τις ομάδες των παλαιότερων και των νεότερων αποφοίτων και το τμήμα σπουδών, ανέδειξε τα ακόλουθα:

Οι άνδρες πτυχιούχοι υποδεικνύουν ως προβληματικές διαστάσεις του προγράμματος σπουδών που συνδέονται με την έλλειψη ικανοποίησης από τις σπουδές, τα συγγράμματα και την οργάνωση του πανεπιστημίου, ενώ οι γυναίκες, την έλλειψη κατευθύνσεων και εξειδικεύσεων, τον τρόπο διδασκαλίας, καθώς επίσης και τις σχέσεις με τους διδάσκοντες και τους συμφοιτητές. Το τελευταίο εύρημα αναδεικνύεται και σε άλλες μελέτες όπου διαπιστώνεται ότι οι γυναίκες τείνουν να αντλούν ικανοποίηση από στοιχεία που συνδέονται με το κοινωνικό περιβάλλον του πανεπιστημίου (σχέσεις με καθηγητές και συμφοιτητές) (Hearn, 1985).

Οι παλαιότεροι πτυχιούχοι υποδεικνύουν ως προβληματικές διαστάσεις του προγράμματος σπουδών που συνδέονται με μειωμένη ικανοποίηση, την έλλειψη πρακτικής διάστασης και συσχετισμού των σπουδών με την αγορά εργασίας, καθώς επίσης και την έλλειψη κατευθύνσεων, εξειδίκευσης και μεταπτυχιακών σπουδών. Αντιστοίχως, οι νεότεροι απόφοιτοι υποδεικνύουν, τις σχέσεις με τους καθηγητές και τους συμφοιτητές, τον τρόπο διδασκαλίας και τα συγγράμματα. Οι διαφοροποιήσεις αυτές μεταξύ παλαιότερων και νεότερων αποφοίτων ίσως αντανακλούν εσωτερικές αλλαγές του πανεπιστημίου που έγιναν διαχρονικά (π.χ. δημιουργία εξειδικεύσεων, οργάνωση μεταπτυχιακών σπουδών) ή/και αύξηση της σημασίας που αποδίδεται από τους νεότερους αποφοίτους σε κοινωνικούς παράγοντες (σχέσεις με καθηγητές και συμφοιτητές).

Τέλος, οι απόφοιτοι των τμημάτων Δημόσιας Διοίκησης και Ψυχολογίας υποδεικνύουν ως προβληματικές διαστάσεις του προγράμματος σπουδών που συνδέονται με μειωμένη ικανοποίηση, την έλλειψη κατευθύνσεων, εξειδικεύσεων και μεταπτυχιακών· οι απόφοιτοι των τμημάτων Κοινωνιολογίας, Επικοινωνίας, Μέσων & Πολιτισμού και Οικονομικής & Περιφερειακής Ανάπτυξης, υποδεικνύουν αντίστοιχα, τον τρόπο διδασκαλίας και τις σχέσεις με τους διδάσκοντες και τους συμφοιτητές· ενώ οι απόφοιτοι Κοινωνικής Πολιτικής & Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πολιτικής Επιστήμης & Διεθνών Σπουδών (ενιαίο), Διεθνών & Ευρωπαϊκών Σπουδών και Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας υποδεικνύουν, την έλλειψη πρακτικής διάστασης και συσχετισμού των σπουδών τους με την αγορά εργασίας. Οι διαφορές αυτές μεταξύ των αποφοίτων των επιμέρους τμημάτων ενδεχομένως να αντανακλούν το διαφορετικό προσανατολισμό των τμημάτων ή/και τη διαφορετική επαγγελματική πορεία των αποφοίτων η οποία όπως διαπιστώθηκε παραπάνω, συνδέεται με την ικανοποίηση από τις σπουδές.

4. Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία εξετάστηκε το ζήτημα της ικανοποίησης από τις σπουδές στη βάση αφενός της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, αφετέρου και κυρίως μιας μελέτης περίπτωσης, αποφοίτων κοινωνικών επιστημών όπως αυτοί αντιπροσωπεύονται από τους πτυχιούχους του Παντείου Πανεπιστημίου. Ειδικότερα εκτιμήθηκε ο βαθμός ι-

κανοποίησης από τις σπουδές και εξετάστηκε η σχέση του με παράγοντες που αφορούν ατομικά, εκπαιδευτικά και ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά των πτυχιούχων.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα σημειώνουμε τα εξής: οι εξεταζόμενοι απόφοιτοι κοινωνικών επιστημών εκφράζουν στην πλειοψηφία τους ικανοποίηση από το σύνολο των σπουδών τους –εύρημα που προκύπτει (με διαφορετική μεθοδολογία) και από άλλες σχετικές μελέτες σε φοιτητές και αποφοίτους στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Η ικανοποίηση αυτή βρέθηκε ότι συνδέεται με ατομικά και κυρίως, με εκπαιδευτικά και ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά των πτυχιούχων. Αναλυτικότερα, προέκυψε ότι περισσότερο ικανοποιημένοι είναι, οι γυναίκες απόφοιτοι, οι μεγαλύτεροι σε ηλικία καθώς και εκείνοι των οποίων οι γονείς έχουν χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο (ατομικά χαρακτηριστικά). Ωστόσο, τα αποτελέσματα αυτά διαφοροποιούνται λαμβάνοντας υπόψη την παράμετρο *επιθυμία σπουδής του αντικειμένου*, γεγονός που υποδηλώνει την έμμεση συσχέτιση των παραπάνω ατομικών χαρακτηριστικών με την ικανοποίηση. Διερευνώντας τη σχέση ικανοποίησης και εκπαιδευτικών χαρακτηριστικών των αποφοίτων προέκυψε ότι το αντικείμενο σπουδών, όπως αντιστοιχεί στο *τμήμα σπουδών*, συνδέεται σημαντικά με την ικανοποίηση, και επίσης ότι, περισσότερο ικανοποιημένοι είναι οι απόφοιτοι των τμημάτων Πολιτικής Επιστήμης & Διεθνών Σπουδών (ενιαίο), Επικοινωνίας, Μέσων & Πολιτισμού και Κοινωνιολογίας. Ιδιαίτερα σημαντική για την ικανοποίηση από τις σπουδές αναδείχθηκε η παράμετρος *επιθυμία σπουδής του αντικειμένου*, καθώς βρέθηκε ότι περισσότερο ικανοποιημένοι είναι οι απόφοιτοι που ήθελαν να σπουδάσουν το αντικείμενο που σπούδασαν συγκριτικά με εκείνους που δεν το επιθυμούσαν, και επιπλέον ανέκυψε ότι, σε αρκετές περιπτώσεις η παρεμβολή αυτής της παραμέτρου διαφοροποιεί τη μορφή των σχέσεων παραγόντων και ικανοποίησης. Στην ικανοποίηση που εκφράζουν οι εξεταζόμενοι απόφοιτοι σημαντικό ρόλο φαίνεται να έχουν και χαρακτηριστικά που αφορούν στην εργασία τους. Πιο συγκεκριμένα, προέκυψε ότι όσοι πτυχιούχοι έχουν καλύτερη επαγγελματική αποκατάσταση (με την έννοια ότι είναι ενεργοί στην αγορά εργασίας, ικανοποιημένοι από την εργασία τους, εργάζονται σε αντικείμενα σχετικά με τις σπουδές τους και αντιλαμβάνονται ως αναγκαία και χρήσιμη την ειδικότητά τους) εκφράζουν και υψηλότερο βαθμό ικανοποίησης. Τέλος, διαπιστώθηκε ότι ο υψηλότερος βαθμός πτυχίου και η συχνότερη επαφή με την ακαδημαϊκή ζωή συνδέονται με μεγαλύτερη ικανοποίηση από τις σπουδές (ακαδημαϊκά χαρακτηριστικά). Η σημαντικότερη ίσως ακαδημαϊκή διάσταση που αναδείχθηκε ότι συνδέεται με την ικανοποίηση από τις σπουδές

είναι εκείνη που αναφέρεται στις αντιλήψεις των αποφοίτων για το πρόγραμμα σπουδών του τμήματός τους, καθώς προέκυψε ότι, όσοι εκφράζουν ικανοποίηση από το πρόγραμμα σπουδών εκφράζουν και μεγαλύτερη ικανοποίηση από τις σπουδές τους γενικότερα.

Τα παραπάνω ευρήματα αναδεικνύουν τους παράγοντες που μπορεί να δημιουργήσουν συνθήκες αρέσκειας ή δυσαρέσκειας ως προς τις σπουδές για τους εξεταζόμενους πτυχιούχους κοινωνικών επιστημών. Παραμένει ωστόσο να εκτιμηθεί η ισχυρότητα και ο βαθμός επιρροής των παραγόντων στην ικανοποίηση από τις σπουδές προκειμένου για την πληρέστερη δυνατή κατανόηση και αξιολόγηση της ποιότητας των παρεχόμενων σπουδών. Σε αυτό το ζήτημα προτιθέμεθα να αναφερθούμε σε μελλοντικές εργασίες.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- *Papers in Journal*

Aldridge, S. and Rowley J. (1998). "Measuring customer satisfaction in higher education", *Quality Assurance in Education*, 6 (4), pp. 197-204.

Bean, J. & Bradley, R. (1986). "Untangling the satisfaction-performance relationship for college students", *Journal of Higher Education*, 57, pp. 393-412.

Garcia-Aracil, A. (2009). "European graduates' level of satisfaction with higher Education", *Higher Education*, 57, pp.1-21.

Hartman, D. E. and Schmidt, S.L. (1995). "Understanding student/alumni satisfaction from a customer's perspective: the effects of institutional performance and program outcomes", *Research in Higher Education*, 36 (2), pp. 197-217.

Hearn, J.C. (1985). "Determinants of college students' overall evaluations of their academic programs", *Research in Higher Education*, 23 (4), pp. 413-437.

Hill, F. M. (1995). "Managing service quality in higher education: the role of the student as primary consumer", *Quality Assurance in Education*, 3 (3), pp. 10-21.

Liu, R. and Jung, L. (1980). "The commuter student and student satisfaction", *Research in Higher Education*, 12 (3), pp. 215-226.

Patrinos, H.A. (1997). "Overeducation in Greece", *International Review of Education*, 43, pp. 203-223.

Pike, G. (1991). "The effects of background course-work and involvement on students grades and satisfaction", *Research in Higher Education*, 32, pp. 15-30.

Teichler, U. (1989). "Research on Higher Education and Work in Europe", *European Journal of Education*, 24, pp. 223-247.

Thomas, E. H. and Galambos, N. (2004). "WHAT SATISFIES STUDENTS? Mining Student-Opinion Data with Regression and Decision Tree Analysis", *Research in Higher Education*, 45 (3), pp. 251-269.

Veenhoven, R. (1996). "Developments in satisfaction research", *Social Indicators Research*, 37, pp. 1-46.

- *Working papers*

Chong, B. K. and Thong, L. K. (2007). "Linking Transnational Engineering Students' Satisfactions with Perceptions of Education Quality", 37th ASEE/IEEE Frontiers in Education Conference, S4F-1, October 10 – 13, 2007, Milwaukee, WI

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- *Άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά*

Μουσουλή, Μ., Σταματία Φλώρου, Χριστίνα Νικητοπούλου & Μάριος Γούδας, (2003). "Παράγοντες που Σχετίζονται με την Ικανοποίηση Φοιτητών Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού από τις Σπουδές τους", *Αναζητήσεις στη Φυσική Αγωγή και τον Αθλητισμό*, 2 (1), σελ. 73-80.

- *Βιβλία/Μελέτες*

Καλαματιανού, Α. και Κουγιουμουτζάκη, Φ. (2007). «Η απορρόφηση των αποφοίτων του Παντείου Πανεπιστημίου. Διαχρονική περιγραφή με βάση τους απόφοιτους των ακαδημαϊκών ετών 1987-88, 1990-91, 1993-94, 1996-97, 1997-98, 1998-99, 1999-2000», Έκθεση αποτελεσμάτων ερευνητικού προγράμματος, Επιτροπή Ερευνών, Γραφείο Διασύνδεσης, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα.

Καραμεσίνη, Μ., Βιτωράτου, Σ., Γκαζόν, Ε. και Μουστάκη, Ε. (2008). «Η απορρόφηση των πτυχιούχων πανεπιστημίου στην αγορά εργασίας. Πανελλαδική έρευνα στους αποφοίτους των ετών 1998-2000», Οριζόντια Δράση υποστήριξης γραφείων διασύνδεσης πανεπιστημίων, Αθήνα: Διόνικος.

Τσουκαλάς, Κ. (1977), *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1832-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο.